

IDEOLOGIES LINGÜÍSTIQUES A ANDORRA: PERCEPCIONS DE LA COMUNITAT PORTUGUESA

Maria Mazzoli*

1. INTRODUCCIÓ

Aquest treball se centra en l'entorn lingüístic dels immigrants portuguesos a Andorra, les seves ideologies lingüístiques i opcions d'aprenentatge de llengües. El català és l'única llengua oficial d'Andorra; el francès i el castellà també s'hi parlen i són llengües d'educació establertes. Els ciutadans portuguesos representen més del 13% de la població resident d'Andorra. Són immigrants procedents majoritàriament del nord de Portugal a la recerca d'oportunitats de treball, amb onades massives a partir de la dècada de 1980 facilitades pel bon funcionament de les xarxes familiars. La majoria dels portuguesos treballen en empreses de la construcció o en activitats comercials relacionades amb el turisme i l'hostaleria. En aquest article descriuré les ideologies lingüístiques relacionades amb el català, el castellà, el francès i el portuguès en el si de la comunitat portuguesa en territori andorrà. Mostraré com la comprensió de les ideologies lingüístiques ajuda a interpretar les necessitats de la comunitat i destacaré les possibles àrees de conflicte.

Aquest estudi de cas es va desenvolupar dins del projecte MIME, un acrònim que significa “Mobilitat i Inclusió a l'Europa Multilingüe” (en anglès, “Mobility and Inclusion in Multilingual Europe”).¹ A Europa, i al món, persones i comunitats de tota mena de perfils socioeconòmics són cada vegada més propenses a traslladar-se diverses vegades al llarg la seva vida per a diferents finalitats (estudis, treball, turisme, jubilació, etc.). L'augment de la mobilitat afecta la dinàmica d'inclusió en

1 Aquest estudi forma part d'un programa de recerca finançat dins del Setè Programa Marc de la Comunitat Europea en virtut de l'acord de subvenció núm. 613344. Aquesta investigació també ha estat possible gràcies al finançament privat. Agraïixo a totes les persones que han participat en la recerca, especialment als entrevistats de la comunitat portuguesa d'Andorra i altres residents a Andorra que han contribuït amb el seu temps i coneixement. Desitjo destacar les aportacions de Manuel Prat Oller, Isabel de la Parte i l'Arxiu Nacional d'Andorra, Joan Sans (Cap del Servei de Política Lingüística d'Andorra), Joan Micó (Director del CRES), José Luis Carvalho, els membres del grup d'investigació MIME WP3 de la Universitat Milano-Bicocca i els participants en el taller Integració, Inclusió, Assimilació i Guetització en un Marc de Mobilitat, organitzat a la Universitat d'Estocolm per Gabriele Iannàccaro. Agraïixo a Hèctor Alòs i Font els comentaris, l'edició i la traducció. Joan Pedro Simon va transcriure la majoria de les entrevistes.

* Maria Mazzoli és investigadora postdoctoral de la Universitat de Bremen en el grup d'Estudis Lingüístics Postcolonials. Col·labora amb l'equip MIME (Mobilitat i Inclusió a l'Europa Multilingüe) de la Universitat de Milano-Bicocca.

**IDEOLOGIES LINGÜÍSTIQUES
A ANDORRA: PERCEPCIONS
DE LA COMUNITAT
PORTUGUESA**

RESUM

En aquest article presento un estudi de cas sobre trajectòries en l'aprenentatge de llengües i ideologies lingüístiques d'immigrants portuguesos residents a Andorra. L'estudi de cas es va concebre com a part del projecte MIME, que se centra en com facilitar un compromís entre la mobilitat i la inclusió social en diferents grups d'immigrants a Europa. Aquest treball es basa en una col·lecció de 19 entrevistes, gravades en vídeo com biografies lingüístiques, durant dues estades a Andorra. L'article examina com els entrevistats portuguesos veuen les llengües del seu entorn (català, castellà, francès i portuguès). L'article aborda també la interacció entre el castellà i el català en el territori andorrà tal com afecta la comunitat portuguesa, que va optar principalment pel castellà, especialment als anys vuitanta. A continuació, presenta les possibles actituds i els usos lingüístics de les famílies amb fills nascuts a Andorra, i assenyala que la segona generació sovint opta pel castellà i/o el català. Finalment, parla sobre la conscienciació lingüística i l'avaluació de les necessitats d'aprenentatge de les persones en mobilitat, tenint en compte que els idiomes implicats són prou propers per a assolir una comprensió mútua limitada.

Paraules clau: ideologies lingüístiques, emigrants portuguesos, Andorra, biografies lingüístiques

**LINGVAJ IDEOLOGIOJ
EN ANDORO: PERCEPTOJ
DE LA PORTUGALA
KOMUNUMO**

RESUMO

En tiu ĉi artikolo mi prezentas kaz-esploron pri trajektorioj en la lingvolernado kaj lingvo-ideologioj de portugalaj elmigrintoj loĝantaj en Andoro. La kaz-esploro estis elpensita kiel parto de la MIME-projekto, kiu koncentriĝas sur la manierojn faciligi la atingon de ekvilibro inter movebleco kaj socia inkluziveco en diversaj enmigrintaj kunteksto en Eŭropo. La artikolo estas bazita sur kolekto de 19 intervjuoj, videoregistritaj kiel lingvaj biografioj, dum du restadoj en Andoro. Ĝi ekzamenas, kiel la portugalaj intervjuitoj taksas la lingvojn de sia medio (la katalunan, la hispanan, la francan kaj la portugalajn). Ĝi plue traktas la interagadon inter la hispana kaj la kataluna lingvoj en Andoro laŭ tio, kiel ĝi tuŝas la portugalajn komunumon, plejparte inklinan al la hispana, precipe en la 1980-aj jaroj. Tiam mi prezentas la eblajn sintenojn kaj la lingvokondukon de la familioj kun infanoj naskitaj en Andoro, notante ke en la dua generacio ofte okazas transiro al la hispana kaj/aŭ kataluna. Fine, mi diskutas la lingvokonscion kaj la taksadon de la lernobezonoj de la homoj en movebleco, prenante en konsideron, ke la koncernitaj lingvoj estas sufiĉe proksimaj por limigita reciproka interkompreno.

Ŝlosilaj vortoj: lingvaj ideologioj, portugalaj elmigrintoj, Andoro, lingvaj biografioj

**LANGUAGE IDEOLOGIES
IN ANDORRA: INSIGHTS
FROM THE PORTUGUESE
COMMUNITY**

ABSTRACT

In this paper I present a case study on language learning trajectories and language ideologies of Portuguese migrants residing in Andorra. The case study was conceived as part of the MIME project, which focuses on ways to ease the trade-off between mobility and social inclusion in different immigration settings in Europe. This paper is based on a collection of 19 interviews, video-recorded as linguistic biographies, during two stays in Andorra. The paper examines how the Portuguese consultants see the languages of their environment (Catalan, Spanish, French and Portuguese). The paper further addresses the interaction between Spanish and Catalan in the Andorran territory, as embodied in the Portuguese community who mainly targeted Spanish especially in the 1980s. Then, I present the possible attitudes and the language behaviour of families with Andorran-born children, noting that shift to Spanish and/or Catalan often occurs in the second generation. Finally, I discuss the issues of language awareness and evaluation of the learning needs for the people in mobility, given that the languages involved are close enough for limited mutual comprehension.

Keywords: language ideologies, Portuguese migrants, Andorra, linguistic biographies

diferents entorns socials, provocant una complexitat d'identitats que pot afectar el teixit de la cohesió local. L'assumpció fonamental del projecte MIME és que la "mobilitat" i la "inclusió" no són incompatibles, sinó que no convergeixen necessàriament, i que les societats i els individus s'enfronten sovint amb una competició entre ells. Si bé la necessitat d'un multilingüisme sostenible i multifacètic sembla l'opció òbvia per a abordar la situació, l'equip MIME vol contribuir amb propostes polítiques concretes per a afrontar el complex desafiament multilingüisme europeu (Grin et al. 2014). L'estudi de cas que presentaré aquí ha estat dissenyat per a contribuir a abordar els problemes centrals de MIME: com podem alleujar les tensions sociolingüístiques derivades d'un cas de mobilitat massiva relacionada amb feines no especialitzades mitjançant polítiques públiques ben dissenyades? Com es pot aconseguir l'objectiu d'inclusió en la societat d'acollida (Andorra), que ja és plural i multilingüe? Com es pot assolir l'objectiu de la mobilitat i, fins i tot, la "motilitat" (és a dir, la propensió a ser mòbil, Houtkamp 2014) a través de polítiques públiques? Les necessitats lingüístiques de les persones en mobilitat i de la població d'acollida, i les ideologies relacionades amb les llengües en contacte ens proporcionen informacions importants sobre cada cas específic i ajuden a abordar eficaçment els problemes esmentats. El present article pretén cobrir els aspectes de l'entorn lingüístic i les ideologies, el procés d'aprenentatge de llengües i les necessitats de la població en mobilitat en el cas dels emigrants portuguesos d'Andorra. Atès que aquest article està concebut com la descripció d'un cas pràctic que prepara el terreny per a futures consideracions aplicades (d'acord amb les prioritats de la recerca MIME), no hi discutiré la literatura sobre ideologies lingüístiques i planificació o política lingüística.

Aquest article es basa en dades recopilades durant dues estades a Andorra (juliol i agost de 2015 i octubre i novembre de 2015). Vaig gravar 19 biografies lingüístiques (Crapanzano 1984, Pavlenko 2007) d'immigrants amb historials diversos, mantenint el centre d'atenció en les seves trajectòries d'aprenentatge de llengües i les seves ideologies lingüístiques. En tots

Figura 1. Andorra i les parròquies

els casos, els entrevistats van néixer fora d'Andorra (principalment a Portugal i, en un cas, a França) de pares i mares portuguesos i després van emigrar a Andorra. Durant les entrevistes es va parlar dels següents temes: edat en el moment de l'emigració, expectatives llavors i motivació, problemes pràctics relacionats amb l'establiment a Andorra, experiència prèvia d'emigració, experiència migratòria anterior en la família, nivell d'educació abans del trasllat, primeres impressions en el nou entorn, tipus d'inserció laboral, promoció social o bé marginació, relegació o depressió; estat emocional, matrimoni i infants, instrucció formal en les llengües estudiades, processos d'aprenentatge d'idiomes, xarxes socials a Andorra i vida quotidiana, vincles amb Portugal, previsions per a la jubilació, ciutadania i identitat, tipus de consum de mitjans de comunicació.

L'article s'estructura tal com segueix. En la secció 2 presentaré la història i la societat andorranes. En la secció 3.1 donaré informació sobre la comunitat portuguesa a Andorra, i en la 3.2 abordaré les ideologies i les actituds lingüístiques dels immigrants portuguesos i altres sectors de la població en relació amb el català, el castellà, el francès i el portuguès. En la secció 3.3 aprofundiré en tres punts rellevants: el conflicte entre castellà i català en el territori andorrà, i com el cas portuguès tira sal a aquesta ferida (sec-

L'assumpció fonamental del projecte MIME és que la "mobilitat" i la "inclusió" no són incompatibles, sinó que no convergeixen necessàriament, i que les societats i els individus s'enfronten sovint amb una competició entre ells. L'equip MIME vol contribuir amb propostes polítiques concretes per a afrontar el complex desafiament multilingüisme europeu

ció 3.3.1), una avaluació insuficient de les necessitats d'aprenentatge de llengües i una escassa consciència lingüística dins de la comunitat portuguesa (secció 3.3.2), i el perill de perdre el llegat portuguès en la generació nascuda a Andorra (secció 3.3.3). En la secció 4 trauré algunes conclusions.

2. HISTÒRIA I SITUACIÓ SOCIOLINGÜÍSTICA ACTUAL A ANDORRA

Des de 1278, Andorra és un copríncipat, l'estatus legal del qual estava regulat en forma de convenis de copropietat (*pariatges*) entre el comte de Foix (França) i el bisbe d'Urgell (Catalunya). La transició republicana es va iniciar a la dècada dels setanta de segle xx, però Andorra es va convertir en un estat de ple dret amb la constitució de 1993, la qual també estableix el català com l'única llengua oficial. Lingüísticament, des de la romanització, Andorra ha estat un territori de parla catalana. El francès i el castellà han estat llengües importants a causa de la configuració política i educativa i de les relacions socioeconòmiques tradicionalment importants amb França i Espanya. A més, els sistemes escolars espanyol i francès estan presents a Andorra des del principi del segle xx, mentre que el català esdevingué gradualment llengua d'ensenyament a partir de 1982, després de la fundació de l'Escola Andorrana.

Andorra està dividida en set *parròquies* (municipis): Canillo, Sant Julià de Lòria, Encamp, Andorra la Vella, Escaldes-Engordany, la Massana, Ordino (figura 1).

Tot i que el país és bastant petit (78.264 habitants el 2016 en menys de 500 km², Departament d'Estadística d'Andorra), els diferents centres urbans tenen distintes ecologies demogràfiques, geogràfiques i sociològiques (per exemple, la Massana i Ordino es troben en els vessants de les muntanyes, mentre que Andorra la Vella i Escaldes són més centrals i planes, Sant Julià es troba a la fronte-

ra amb Espanya, mentre que el Pas de la Casa és el cim més alt, gairebé aïllat a l'hivern, i a la frontera amb França).

A les primeres dècades del segle xx, Andorra tenia principalment una economia rural i era un país d'emigració: la gent sortia del territori per a anar a les zones industrialitzades de França i de l'estat espanyol (principalment a Catalunya). A partir de l'any 1932 es produí una ruptura amb el sistema econòmic tradicional: amb l'impuls de l'empresa FHASA (Forces Hidroelèctriques d'Andorra, SA), es van començar a desenvolupar noves estructures hidroelèctriques i un nou pla de carreteres que unia tots els principals pobles d'Andorra. Aquest desenvolupament va generar la necessitat de nous treballadors i estimulà la immigració des de l'estat espanyol (principalment de Catalunya, Aragó, Galícia i Andalusia, v. Matias Santos 2008: 5). La nova viabilitat, així com l'estat polític i institucional privilegiat d'Andorra, van permetre l'increment del comerç especialitzat i el contraban, que es van fer típics a la segona meitat del segle xx a Andorra. A més, en el mateix període, els turistes esdevenen un fet massiu a Andorra, especialment a causa de l'obertura de les pistes d'esquí. Probablement, el turisme va contribuir al canvi més radical de l'economia andorrana. Actualment, cada any visiten Andorra uns deu milions de persones interessades en els esports d'hivern, l'elegant temporada d'estiu i les compres lliures d'impostos. En particular, la dècada dels cinquanta va constituir un període de transició amb grans transformacions en l'economia i la demografia, i Andorra va canviar la seva forma i essència, passant d'una economia rural i pobra a ser un lloc turístic atractiu i un paradís fiscal.

La població andorrana està formada per ciutadans de diferents països. Segons les estadístiques oficials del 2016, el 46,2% dels residents són andorrans, el 26,4% espanyols, el 5% francesos, el 13,2% portuguesos i el 9,2% altres.²

2 http://www.estadistica.ad/serveiestudis/web/banc_dades4.asp?lang=1&codi_tema=2&codi_divisio=28&codi_subtemes=8

Mentre que les minories espanyola i francesa són (extraoficialment) considerades autòctones d'Andorra, els residents portuguesos no gaudeixen d'aquesta consideració. Representen la població estrangera més nombrosa del territori, darrere els ciutadans espanyols, superant també la minoria francesa. Andorra té una ecologia especial, on els "andorrans de soca-rel" es consideren una minoria de la població total, i els nacionals estrangers constitueixen més de la meitat de la població resident. Comas i Pujadas (1999) descriuen la identitat social andorrana i també fan referència al paper del grup portuguès:

- (1) Avui en dia, els andorrans viuen del comerç, les finances i el turisme. És una societat rica, immersa plenament en el món del consum i el cosmopolitisme. Com es pot relacionar aquesta experiència amb les generacions més grans, que vivien en una societat pobra, de muntanya, de pastors i contrabandistes ("paquetaires")? [...] Els anomenats "andorrans de soca-rel" són considerats els "andorrans de veritat", ja que són els més propers als elements centrals que defineixen el grup, i també són els més antics del grup, perquè tenen avantpassats andorrans. Per tant, es considera que és el grup dipositari i mantenidor de l'"andorranitat". A l'altre extrem de l'escala es troben els residents estrangers que han arribat recentment a Andorra i que no coneixen el codi cultural i social que regula el país. [...] Els portuguesos en són el grup més obvi, pel seu nombre i el contrast que representen amb els "andorrans de soca-rel". No només són els més allunyats de les característiques centrals que defineixen els andorrans, sinó que també són els més pobres, viuen en condicions més precàries, i són molt diferents de la idea que els andorrans tenen d'ells mateixos i de l'estil de vida del seu país. [...] En ser el grup més nou i menys qualificat, ocupen la posició més baixa en

l'escala social: els homes treballen principalment com a jornalers en l'agricultura i la construcció; les dones són principalment dependents o dones de la neteja. (Comas i Pujadas 1999: 260–262)

L'andorranitat és una identitat que pot ser difícil d'escrutar. Certament hi ha la llengua, el menjar i el folklore, que uneixen Andorra amb els Països Catalans, però molts factors polítics, demogràfics i econòmics distingeixen Andorra de la resta. De fet, hi ha diversos aspectes que aïllen Andorra del seu entorn immediat, com ara la ubicació geogràfica als Pirineus, el passat institucional inusual, el ràpid creixement econòmic de mitjan segle xx, la connexió ambigua amb el contraban, el blanqueig de diners i els beneficis fiscals, una temporada turística extraordinària i la presència massiva d'estrangers en el territori.

Abans, sembla que hi havia una forta resistència entre la població andorrana a compartir els seus privilegis, cosa que es traduïa en un accés molt restrictiu a la ciutadania. Fins al 1977, la nacionalitat andorrana es basava en un *ius sanguinis* estricte i amb biaix de gènere, ja que només les persones nascudes a Andorra de pare andorrà rebien la nacionalitat andorrana en néixer. Aquesta llei rígida va ser progressivament reformada pel Codi de la nacionalitat andorrana (1977 i successives modificacions l'any 1985) i per la primera llei sobre nacionalitat d'Andorra després de la transició constitucional (Llei qualificada de la nacionalitat, 1993). El 1993, el *ius soli* amb restriccions es va convertir en la regla del nou sistema jurídic (Baró Solà 2010: 156 i seg.).³

3 Andorra no reconeix la doble nacionalitat. Els sol·licitants han de renunciar a la ciutadania anterior al sol·licitar l'andorrana. Mentre que els ciutadans espanyols recuperen fàcilment la seva ciutadania anterior després d'haver adquirit l'andorrana, i sempre ho fan, els portuguesos no poden, perquè Portugal no admet la readquisició. Clarament, els nacionals portuguesos i espanyols estan davant de situacions diferents a l'hora d'adquirir el passaport andorrà.

Susanna Vela, exministra d'Educació i Cultura, reconeix que, després de les pors relacionades amb les immigracions massives i el tancament de la dècada dels cinquanta, exemplificades en el rígid accés a la nacionalitat, Andorra s'ha anat movent cap a pràctiques més acollidores:⁴

(2) [Andorra és] una comunitat [...] gens conflictiva, d'aquests valors de conservació de la natura, d'una societat que ha estat receptora de refugiats, suposo que el fet geogràfic ha condicionat molt. Els valors són aquests, de ser poc invasiva amb les altres cultures que arriben, i sense cap conflicte.

La vida quotidiana a Andorra és essencialment multilingüe. L'ús i el coneixement de les llengües a Andorra és l'objecte d'un estudi realitzat cada cinc anys pel Centre de Recerca Sociològica (CRES) en cooperació amb el Servei de Política Lingüística d'Andorra. L'últim informe sobre Coneixement i Usos Lingüístics de la Població d'Andorra (CULPA 2014) presenta els resultats d'una enquesta realitzada el maig de 2014 a 747 residents (majors de 14 anys), escollits aleatòriament de la guia de telèfons

4 Les entrevistes s'han fet en castellà i/o català. Alguns dels fragments transcrits aquí contenen una gran quantitat de canvis de codi i barreja de llengües. Tanmateix, l'anàlisi d'aquests fenòmens surt de l'abast d'aquest treball. Els canvis d'idioma han estat indicats sense gaire rigidesa al llarg del text amb l'únic propòsit de facilitar-ne la comprensió. La barra inclinada indica una oració suspesa o truncada, com en "text /". Les majúscules indiquen èmfasi o un volum més alt: "TEXT". Les claus indiquen un canvi de codi al portuguès ("{{text}}"), mentre que les claus dobles indiquen un canvi de codi al català en una conversa en castellà ("{{text}}"). Per simplicitat, no s'han indicat els canvis de codi de català a castellà. Algunes paraules que són una barreja de llengües s'han indicat en cursiva: "text". Els comentaris no lingüístics estan inclosos en cursiva entre parèntesis: "(text)". Les paraules no pronunciades necessàries per a la comprensió dels lectors s'insereixen entre claudàtors: "[text]".

d'Andorra Telecom i entrevistats per telèfon. La mostra es va ponderar per nacionalitat i edat perquè fos representativa la població andorrana. L'informe CULPA 2014 és directament comparable amb els informes anteriors de 2009, 2004, 1999 i 1995.

Per tal de copsar millor els processos de substitució lingüística i les ideologies lingüístiques en joc a Andorra, els informes CULPA distingeixen entre la "llengua materna", la "llengua pròpia" (llengua d'identificació) i la "llengua habitual" (llengua dominant) i permeten respostes múltiples. Segons l'informe CULPA 2014, les persones de llengua materna catalana i les que indiquen el català com a llengua pròpia es van incrementar respecte a l'any 2009. El 39,5% dels enquestats va declarar el català com a llengua materna el 2014, contra el 28,9% el 2009. El 49,7% va declarar el català com a llengua pròpia el 2014, enfront del 38,1% del 2009. En canvi, el castellà manté les seves xifres: prop del 44% dels enquestats va declarar el castellà com a llengua materna tant el 2009 com el 2014, mentre que els enquestats que s'identifiquen amb el castellà disminueixen de 4 punts percentuals (35,8% el 2014 enfront del 39,7% el 2009). Finalment, el 2014, el 45,6% dels que van respondre van indicar "només en català" com a llengua habitual, mentre que el 27,6% va dir "només castellà" i el 9,6% "català i castellà".

Els parlants de llengua materna portuguesa van ser el 17,9% dels entrevistats el 2009 i el 18,6% el 2014. El 2014, el 15,9% afirma identificar-se amb el portuguès, i el 3,8% utilitza "només portuguès" com a llengua habitual. En canvi, els parlants de llengua materna francesa van ser el 10,5% dels enquestats el 2009 i el 9,7% el 2014. El 2014, el 6,1% declara identificar-se amb el francès i el 2,2% utilitza "només francès" com a llengua habitual.

L'augment general de la llengua catalana entre els anys 2009 i 2014 correlaciona amb una lleugera disminució del castellà com a llengua d'identificació, un petit increment de

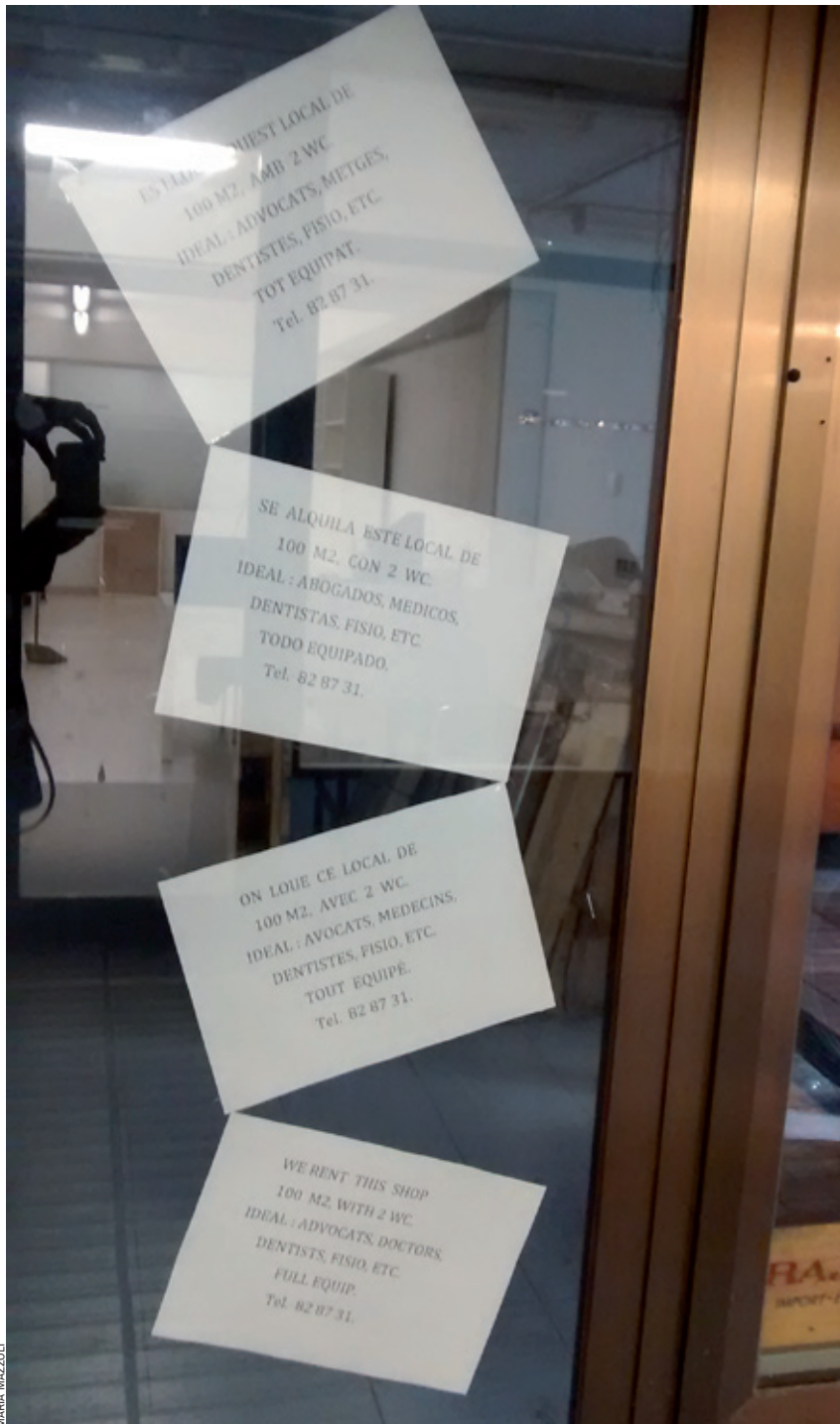

Figura 2. Anuncis de lloguer d'oficines en quatre llengües: català, castellà, francès i anglès

l'ús del portuguès i un modest retrocés en l'ús del francès. Els resultats també indiquen un augment constant del bilingüisme en la primera llengua, que es va duplicar entre el 2009 i el 2014 (del 7,9% el 2009 al 20,6% dels enquestats el 2014) i un augment rellevant del nombre d'enquestats que s'identifiquen amb més d'un idioma.

El patró d'augment general de l'ús del català pot estar directament relacionat amb l'augment de mà d'obra qualificada de Catalunya, la presència de la qual es va incrementar especialment entre 2009 i 2011, i la disminució concurrent de mà d'obra provinent d'Espanya i Portugal, a causa de la crisi econòmica de la sector de la construcció.

Segons Torres (2006) i l'informe CULPA 2014, a Andorra el català es transmet de manera intergeneracional, i el català és la llengua primera (o una de les llengües primeres) de la majoria de la gent que neix a Andorra, tant de pares andorrans com no andorrans. L'ús del català entre els joves residents és regular i sòlid, gràcies també al bon funcionament del sistema escolar andorrà, que va començar a establir-se el 1982 i que acull avui un terç de la població escolar. Tanmateix, l'arribada massiva de treballadors no qualificats amb llengües diferents del català dificulta la seva transmissió, sobretot perquè molts nousvinguts s'orienten al castellà per satisfer les seves necessitats comunicatives a Andorra. Per tant, la transmissió del català funciona bé per als nascuts a Andorra i per als joves, mentre que el castellà esdevé dominant en els segments de més edat de la població i especialment en determinats sectors laborals. En concret, CULPA 2014 detecta que moltes persones de llengua materna portuguesa consideren el castellà com la seva llengua pròpia.

3. ELS PORTUGUESOS A ANDORRA I IDEOLOGIES LINGÜÍSTIQUES

En aquesta secció proporciono una visió general de les ideologies lingüístiques i les actituds lingüístiques relacionades amb les llengües d'Andorra, amb una atenció particular a les percepcions dels immigrants portuguesos.

3.1 la immigració portuguesa

Els ciutadans portuguesos representen més del 13% de la població andorrana, amb 10.300 persones en nombres absoluts el 2016. La majoria dels immigrants provenen de les províncies d'Alto-Minho, Beiras i Trás-os-Montes, al nord de Portugal. La immigració massiva es va iniciar als anys vuitanta (quan només el 3% de la població d'Andorra eren portuguesos), i es va mantenir amb regularitat gràcies al bon funcionament de les xarxes (efecte bola de neu) dins la comunitat portuguesa (De la Parte 2003, Carvalho 2004). La immigració portuguesa probablement va ser desencadenada per l'anterior immigració gallega a Andorra. La majoria dels immigrants portuguesos treballen

per a empreses constructores o en activitats relacionades (35,7%, principalment mà d'obra masculina), activitats comercials com la restauració i activitats comercials relacionades amb el turisme (22,9%, principalment mà d'obra femenina), hostaleria (16,5%). Hi ha pocs portuguesos en l'administració i el sector financer (Matias Santos 2008). El flux migratori portuguès es va reduir al voltant de 1994, però va tornar a augmentar més tard (Matias Santos 2008). Després de 2012, a causa de la gran crisi econòmica, la població portuguesa d'Andorra va disminuir en xifres absolutes (José Manuel da Silva, cònsol honorari de Portugal a Andorra, comunicació personal). Les estadístiques de l'informe CULPA 2014 certifiquen que els permisos de treball emesos als portuguesos van assolir un màxim de 2.986 el 2005 i van caure a 369 el 2012 (379 el 2013), de manera que la disminució va ser dràstica.

La diàspora portuguesa és un fenomen de gran extensió, una part estructural de la història i la identitat portugueses. Hi ha hagut fluxos cap a dins i fora de Portugal, però l'emigració a altres països europeus econòmicament atractius va començar al final dels anys seixanta. L'emigració portuguesa cap a Andorra forma part d'aquest procés transnacional i es va intensificar al principi dels anys vuitanta. La població immigrant portuguesa d'Andorra encara està formada principalment per joves adults en edat laboral. Hi ha poca gent gran i la població més jove també és reduïda en comparació amb l'adult. De fet, la majoria dels primers immigrants han tornat a Portugal després de la seva jubilació (De la Parte 2004).

3.2 El portuguès a Andorra i les ideologies lingüístiques modeladores de com es percep

Les ideologies lingüístiques són concepcions, adquirides culturalment, sobre les llengües que té un grup en relació al paper d'una llengua en les experiències viscudes pels seus mem-

bres. Són creences sobre la naturalesa de la llengua, sobre la forma en què la gent l'ha d'utilitzar, així com sobre les seves funcions, orígens i futur (Makihara 2004, v. també Silverstein 1979). Estan relacionades amb les vivències dels actors i estan influïdes per la dinàmica socioeconòmica i les percepcions individuals. Diferents ideologies associades a una llengua en una comunitat poden interactuar de diverses maneres, i també contrastar entre elles. A més, poden ser comparades per tota la comunitat o poden associar-se exactament a un subsector específic de la població.

Consideraré quatre idiomes que interactuen a Andorra: català, castellà, francès i portuguès.

3.2.1 El català

El català és la llengua materna de la població autòctona andorrana, i en les últimes dècades ha guanyat prestigi com a llengua d'ensenyament i llengua oficial. Des del començament del segle xx, funcionen en el territori tant el sistema escolar francès com l'espanyol i utilitzen, respectivament, el francès i el castellà com a llengües d'ensenyament, així com els seus respectius programes pedagògics tal com es van concebre a França i Espanya. Però a la dècada dels vuitanta es van començar a prendre mesures per a alinear millor el sistema escolar amb les especificitats i les necessitats de la població catalanoparlant. L'educació preescolar andorrana (de 3 a 6 anys) va començar el curs 1982/83. El 1985, l'escola andorrana es va estendre al cicle primari, i el 1991 va estar disponible el cicle secundari. El 1995 es va afegir una llicenciatura per a completar l'oferta acadèmica. Segons les estadístiques de 2016, el sistema escolar andorrà acull al voltant del 39% dels alumnes, mentre que el sistema escolar espanyol el 29% i el francès el 32%. A més, des de 1993, la constitució andorrana indica que el català és la llengua oficial d'Andorra. El català és la llengua utilitzada en els àmbits polític i administratiu. Es requereix per a obtenir la ciutadania i

treballar a l'administració. A més, el 1999, el legislador andorrà va aprovar una política lingüística encaminada a protegir l'ús del català: la Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial. Des del començament dels anys noranta, el català va aconseguir clarament un prestigi generalitzat, sent l'única llengua oficial i una de les principals llengües escolars a Andorra, des del jardí d'infància fins als estudis superiors. Des de la perspectiva dels immigrants portuguesos actuals, el català a Andorra està molt relacionat amb la promoció social, que es defineix amb el progrés professional, el benestar econòmic i la identificació cultural amb la societat d'acollida. No obstant això, aquest no va ser el cas en el moment en què van arribar els primers portuguesos: a la dècada dels vuitanta Andorra no tenia encara una constitució, i l'escola andorrana era un projecte embrionari. De fet, entre les persones consultades en aquesta investigació, aquells que han pujat en l'escala social després de la seva arribada a Andorra parlen català i també castellà.⁵

F. A. és una dona portuguesa, amb excel·lents habilitats lingüístiques (és competent en català, castellà, francès i portuguès), cap d'una petita empresa. En el següent fragment, parla d'altres dones portugueses que sol trobar-se a la feina, que, en la seva opinió, estan desconnectades de la població local andorrana quant a interessos, llengua i cultura:

- (3) Si, amb les dones aquestes de la neteja m'ha passat molt. Bueno, també suposo que tot va del nivell que tinguis, saps, el nivell de vida que tinguis aquí en el país, [si] parles més o menys el català... [F. A.]

Entre la població autòctona andorrana, el català, com és previsible, és considerat i valorat positivament com a llengua materna i llengua oficial (*ideologia d'orgull*). De vegades, la

⁵ Al contrari, la majoria, però no tots, dels qui han romàs treballadors no qualificats amb salaris baixos parlen principalment castellà.

promoció de la llengua catalana i de la identitat andorrana es manifesta com una crida a la resistència contra una agressió, probablement a causa d'un procés de trenta anys d'afirmació de la identitat local enfront de les altres dues llengües dominants de la regió (francès i castellà), i alhora afrontant una immigració massiva de mà d'obra estrangera (*ideologia de resistència i reclamació*). El següent fragment es pren d'una conversa amb una dona instruïda de classe mitjana andorrana, trobada casualment en una llibreria:

(4) Si estàs buscant portuguesos, quan els trobaràs que els diguis que s'aprenen el català! Em sap greu dir-ho però avui mateix he passat per la fira, i aquesta dona em vol oferir dolços i em parla en portuguès directament com si res. Jo no he entès res. Amb la mirada li dic que no en vull. Una mica més enllà una dona russa em va parlar en un català perfecte i sí que vaig tastar el menjar. Estan aquí de fa vint anys, pots creure't ho que no diguin una paraula de català?!

Hi ha molts ciutadans espanyols, emigrats a Andorra des de Catalunya, que tenen el català com a llengua materna. La seva actitud positiva cap al català pot posar de manifest un conjunt diferent d'ideologies respecte a la població nativa andorrana. El català a Andorra està aïllat tant de les demandes d'una major autonomia política, com de l'afirmació de la identitat típicament relacionats amb l'ús català a Espanya. Els immigrants catalanoparlants provinents de l'estat espanyol poden tenir sentiments de *reivindicació*, aollint favorablement el reconeixement oficial i polític del català a Andorra, percebent-lo com la "justícia necessària" per a reparar els abusos que ha patit la llengua catalana a l'estat espanyol, especialment durant la dictadura. D'aquesta manera, els ciutadans espanyols de parla catalana residents a Andorra s'afegeixen d'una manera particular a les ideologies d'*orgull* i *reclamació* dels andorrans descrites anteriorment.

(5) [Quan he arribat a Andorra] m'he trobat bé. A vere, lingüísticament parlant, com que jo he estat una persona, diguem, belligerant, en el bon sentit de la paraula, amb el tema lingüístic, [...] que m'agrada intervindre amb les coses quotidianes que m'afecten, pues que he arribat a un país, l'únic al món, on la meua llengua materna era oficial, doncs guai. [...]

Clarament hi ha persones aquí, que és una paradoxa, que han viscut tota la vida aquí, i lingüísticament, no son integrat, no han fet aquell esforç, d'aprendre la llengua del país. No sols portuguesos. Una vegada un xaval que és nascut aquí, a Andorra, però de mare castellana, un dia que vaig parlar català em va preguntar "¿por qué me hablas catalán?", que (*riu*), perdona, em van caure els collons a terra, perquè clar, que vols que et digui, ets andorrà tio. [F. C.]

Entre els portuguesos d'Andorra, les actituds cap al català no són sempre positives, i poden ser negatives de manera oberta o dissimulada. Especialment entre els portuguesos que han patit marginació, hi ha cert ressentiment cap als andorrans. Ho etiqueto aquí com *ideologia d'ingratitude*, perquè el rebuig a la llengua catalana va de bracet amb el sentiment de no ser reconegut com a mà d'obra essencial en la construcció de la pròspera economia andorrana (v. també Matias Santos 2008: 55). En el fragment següent, D. P. (home de 50 anys, treballador de la construcció) parla dels seus companys de feina andorrans, i expressa menyspreu, considerant-los aviciats i mandrosos (enfront de la laboriositat dels portuguesos). En part de la comunitat portuguesa, aquesta és una ideologia important associada als andorrans i, en conseqüència, a la llengua catalana:

(6) /1/3Y catalanes? [l'entrevistadora implícitament demanava una opinió sobre els ciutadans d'Espanya catalanoparlants]

/D. P./ Catalanes no me gusta {trabajar}. [...] {OS} DE AQUÍ DE ANDORRA {os} andorranos? No me gusta trabajar.

/1/ Ah, los andorranos...

/D. P./ {Os} niños? {Os} niños {estes} que hay? Ahí no me gusta trabajar. {Estou} hablar de {os de AQUÍ os de aquí do país} EH [...] de los andorranos. [...] Hoy en día los niños {não querem fazer} nada nada nada. [...] {Vinte e um, vinte e dois, vinte e três anos, não queremos fazer} nada nada nada. [...] Es así (*fent veure que juga i envia missatges amb el mòbil amb molta concentració*), no trabajo ¡HOSTIA! {O TRABALHO É SAGRADO o trabalho é sagrado, tu va/ TU VAI FAZER/ tu vai atender a chamada...} [D. P.]

Certament, la comunitat portuguesa ofereix una gran diversitat de visions, actituds i ideologies, tal com reconeixen molts participants en la recerca. En el fragment següent, F. A. parla sobre la seva parella, que defineix un "portuguès-portuguès", i té opinions sobre Andorra i Portugal diferents de les seves:

(7) [Ell] te dirà aquest país no val res (*riu*). Mira, l'altre dia estava a la recepció [...] i arriba un client demanant mapes del país i [jo] estava dient: "Escolta que aquí a Incles a part del Soldeu hi ha la Vall...". I es gira i diu {pa o} client: "No perdes el temps eh, perquè no val res" (*riu*), i jo li he dit: "a vere, la propeera vegada t'agafo del braç i et fico al carrer". [F. A.]

3.2.2 El castellà

El castellà és una llengua vehicular àmpliament estesa a Andorra. També és la primera llengua d'un 44% de la població resident (estadístiques oficials 2016). Gaudeix de prestigi pel seu estatus internacional i la presència del sistema escolar espanyol. La imatge més freqüentment associada al castellà entre els andorrans (i ca-

talans) que vaig consultar és que és la llengua del pati de l'escola, de la socialització general, especialment entre la quitxalla. S'associa a una actitud neutra o lleugerament negativa, especialment quan domina en els patis de les escoles franceses i andorranes, interferint-se en les relacions entre els nens, impeding que se socialitzin en francès i en català (*ideologia d'intrusió*). Aquesta creença està ben arrelada en les poblacions de parla catalana i francesa, i els immigrants portuguesos consultats comparteixen percepcions semblants amb relació a la gran difusió del castellà, tal com es mostra en els dos fragments següents:

(8) {{Ja m'espavilaré}}, y cuando voy {ao gobierno}, mira, [diré]: “vosotros hay que tener {{una mica de}} {respeito}, porque vosotros exigís que nosotros {{parlem lo català}}, però {os} chavales de {{¿escola?}} no autobuses ahí, {não} {{parlen}} catalán, {{parlen}} castellano. Sí, es verdad [...] y yo ando en el autobús cada día y lo miro [...], no es lo que {eles dizem com os imigrantes}. No no, {os mesmos daqui}, {os que} están haciendo la {{escola}}, catalán y castellano y francés... Pues lo {fazem} {{lo mateix}}. Son peor todavía que nosotros. [A. F.]

(9) No sé si vosaltres us heu adonat de com tu, si entres en una discoteca o un pub aquí a Andorra, veus catalans andorrans, andorrans entre ells, a parlar castellà. [A. N.]

Tot i això, entre la comunitat portuguesa, el castellà gaudeix d'una actitud lleugerament positiva. Alguns entrevistats consideren que el castellà és un llenguatge neutre i natural, fàcil i assequible per a ells. Alguns d'ells només van aprendre el castellà quan es van traslladar a Andorra, especialment si van arribar abans de la dècada dels noranta, o bé ja tenien una determinada edat, no tenien una experiència prèvia de migració i/o només preveïen una migració instrumental. A més, per a la majoria d'ells, el castellà va ser l'idioma del primer contacte, i

des d'aleshores els ha resultat més assequible i a l'abast:

(10) Hi ha un cent per cent dels portuguesos que van arribar a Andorra, el primer contacte va ser de parlar el castellà, [...] tu parlaves portuguès i ells t'anaven constestant en castellà, perquè tu *entendies* molt més en castellà de que no en català [...] porque, yo que sé, en castellà es diu “una mesa”, i català es diu “taula”, en portuguès es diu “mesa”, vull dir, tu entendries més ràpid això que és “una mesa” que no “una taula”! [A. N.]

L'extracte següent és de F. A., una dona portuguesa, que dona testimoni del conflicte entre català i castellà reflectit a la comunitat portuguesa:

(11) La meva parella actual ara és portuguès, però és portuguès-portuguès! Que això, nos provoca una mica de conflicte (*riu*) Com ens parlem entre nosaltres? Jo castellà i ell me contesta en portuguès. [...] Moltes vegades estic parlant el català i em diu: “per què no parles espanyol?” Em diu: “{entendo} el español, el català no.” (*riu*) [F. A.]

3.2.3 El francès

El segment francòfon de la població d'Andorra és una minoria local acceptada, la presència de la qual és respectada pels altres andorrans. Són més nombrosos a la frontera francesa (per exemple, al Pas de la Casa). El seu idioma no està oficialment protegit, però el sistema escolar francès establert brinda a les famílies francòfones, així com a altres parts interessades, l'oportunitat de tenir els seus fills i filles alfabetitzats en francès. A més, l'escola francesa es considera una opció de prestigi, ja que permet continuar els estudis a França i dona la possibilitat que qualsevol infant d'origen andorrà sigui *potencialment* trilingüe i alfabetitzat en francès, català i castellà (més anglès).

Entre la població portuguesa d'Andorra, el sistema escolar francès

és tradicionalment força popular, i els nens portuguesos sovint estan matriculats a les escoles franceses. Això es deu a diversos motius. Alguns entrevistats van donar part d'una experiència d'emigració anterior a França (especialment al sud), cosa que és un patró bastant comú per als treballadors del sector de la construcció i l'hostaleria. Alguns van expressar connotacions de prestigi associades a la llengua francesa a Portugal quan eren nens (per exemple, la van estudiar a l'escola, es considerava la llengua estrangera més útil). També, alguns van informar que els cicles escolars francesos encaixen molt amb el sistema escolar a Portugal, i això assegura la possibilitat de mobilitat per als seus fills. Finalment, alguns van afirmar que, en estar matriculats a l'escola francesa, tindran la possibilitat d'aprendre a llegir i escriure en quatre idiomes. En resum, anomeno aquest conjunt de creences dels immigrants portuguesos sobre la llengua francesa a Andorra, *ideologia del plus*. A continuació es presenten extractes d'entrevistes amb participants en la recerca portuguesos:

(12) Sí, molts portuguesos van al [collegi] francès perquè a Portugal/ tu si vas a Portugal el francès encara/ [si] vas a una recepció et parlen el francès o l'anglès. I el català no. [F. A.]

(13) Perfectament. [El francès] és el meu primer idioma. Jo parlo millor el francès que portuguès. m'explico: de parlar, en portuguès, en castellà sóc molt ordinari. Dic “la puta calle”, “coño” i tal. Francès, sóc acadèmic (*riu*), acadèmic al cent per cent. És evident, sí, dic paraules dolentes, però no juguen, no rimen (*riu*) [A. V.]

3.2.4 El portuguès

Dins del segment portuguès de la població resident, les actituds cap al portuguès són alhora positives i ne-

gatives. Hi ha un orgull associat al coneixement de la llengua i la cultura. Alguns entrevistats van expressar la necessitat de suport institucional en el manteniment de la llengua portuguesa dins de la seva comunitat d'immigrants i el seu desig de promoure el llenguatge entre els no portuguesos d'Andorra. Tanmateix, d'altres van proferir sentiments de rebuig a Portugal i a la llengua/cultura portuguesa, especialment durant els primers anys a Andorra.

(14) Jo, és que no sé com explicar-t'ho. Com que ho he passat tan malament a Portugal m'he intentat oblidar, m'entens? No volia seguir anant de vacances a Portugal, ni parlava portuguès ni res. Ara no, ara no sé si és amb l'edat (*riu*), amb els anys, ja torno a anar a Portugal a visitar a la família i tot. [F. A.]

El sentiment d'orgull per transmetre la llengua portuguesa a la generació nascuda a Andorra, de vegades es veu acompanyat per un cert menyspreu envers persones que no parlen en un portuguès correcte amb els fills:

(15) A mi m'escandalitza tio, enormement, veure un puto portuga que fins i tot ni portuguès parla correctament. No parlava i quan estava allà, aquí molt menys, perquè barreja parlant castellà, amb un nen amb un fill, castellà o català e ble ble ble. NO DIUS RES! [...] ho dic perquè sé que parlo malament, jo sé que tinc faltes, jo sóc conscient de que tinc faltes no puc transmetre aquestes faltes als meus fills. Aquesta gent no! És que ni hi pensa en això. [A. V.]

La comunitat portuguesa ha fet esforços considerables per donar suport al manteniment de la llengua i la cultura portugueses mitjançant el suport institucional i l'educació formal. Per exemple, el Consolat Honorari de Portugal a Andorra ha organitzat classes de portuguès per a infants en tots els sistemes escolars andorrans, que s'han ofert com a matèria opta-

tiva fora de l'horari escolar, amb un bon èxit.

3.3 Discussió

A continuació, ampliaré tres punts que mostren el funcionament de les ideologies lingüístiques a l'hora de configurar la motivació de l'estudi, l'entorn lingüístic i els resultats de l'estudi.

3.3.1 Català versus castellà a Andorra (i el portuguès posant sal a la ferida)

La presència portuguesa és destacada i rellevant en la vida quotidiana a Andorra. La majoria dels ciutadans portuguesos residents a Andorra van arribar durant els anys vuitanta. En els anys vuitanta i noranta, el català no era la llengua que s'utilitzava amb els immigrants portuguesos o d'altres procedències; en canvi, el castellà ha estat sempre l'elecció general i immediata, ja que és un idioma global, més a l'abast, una llengua franca. La manca de contacte amb el català va determinar un entorn lingüístic no immersiu, en el qual els immigrants no estaven motivats a considerar el català com a una llengua que cal aprendre.⁶ En el següent extracte, A. V. (home, 60 anys, jubilat) recorda la seva primera experiència laboral a Andorra el 1979:

(16) Els amos [de] la empresa eren catalans. I molt molt estimaven molt el seu idioma i quan jo entrava, començaven tots a parlar castellà. I això em feia molta vergonya, saps, [...] vaig començar a parlar com ells. [...] Jo crec que

accent jo tinc millor accent català que castellà. [...] Però aleshores aquí a Andorra no hi havia aquesta preocupació de: "tu què parles?" [...] No. Era automàtic. Fins i tot a mi em xocava molt quan hi havia un grup de catalans parlant i arribava un no català i els tios/[cambiaven]. [...] Bueno és una forma cortés de viure però, al fi i al cap [no] t'obliga a fer esforços i parlar el seu idioma i ja està. [A. V.]

A continuació, A. N. (home, 50 anys, emprenedor) explica d'una anècdota:

(17) Un dia baixava de la Massana i em para {la policia} i em demana el carnet, i quan van veure que era portuguès {empeça} a parlar castellà, i jo li vaig dir: "escolta, que no sabeu parlar català?" I el policia se'm posa a mirar i diu: "tens raó". Perquè normalment aquí passa moltes vegades, tu ets portuguès llavors te contesten en castellà. Això passa moltíssimes vegades [...] [A. N.]

L'hàbit de no utilitzar el català amb els immigrants i nouvinguts probablement es devia a l'escàs reconeixement institucional del català a Andorra i a la manca d'una identitat nacional andorrana elaborada. Pot haver estat part d'un tancament general, concretat en l'accés restrictiu a la ciutadania, i la tendència a mantenir els negocis locals i més lucratiu en mans dels "andorrans de soca-rel" (vegeu Comas i Pujadas 1999). A la llum d'aquesta mena d'*ideologia de privilegi*, el català era una cosa pròpia dels veritables andorrans, encara més perquè eren una minoria de la població resident als anys vuitanta. La reforma de la llei que regula l'accés a la nacionalitat ha estat el primer pas d'una mitigació dels privilegis relacionats amb la ciutadania. Posteriorment, s'han combatut i reformat les regulacions discriminatòries sobre empenedoria basades en la nacionalitat, amb una aportació important dels sindicats portuguesos (Patrícia Bragança i António de Matos, comu-

6 Això ha contribuït a una primera generació d'immigrants portuguesos orientats principalment cap al castellà, juntament amb altres factors, com, per exemple, l'entorn laboral típic (construcció, hostaleria) dominat per immigrants de parla portuguesa o castellana, i la naturalesa dels seus plans d'immigració (instrumental per a un guany econòmic ràpid, amb una previsió d'anar a viure a Portugal després de jubilar-se).

nicacions personals).⁷ Les pràctiques lingüístiques també han canviat, i mostren una major obertura. De fet, l'informe CULPA 2014 mostra un augment de l'ús del català com a primera opció lingüística a l'hora d'adreçar-se a desconeguts. Aquest canvi és important perquè augmenta l'aportació general de català per al seu aprenentatge informal i espontani i crea una forta motivació social per als qui l'estudien. Es pot interpretar aquest canvi com una modificació de les ideologies relacionades amb les llengües d'Andorra i com a part de l'evolució de les representacions de la seva identitat nacional per part dels andorrans. L'enfortiment tant de la *ideologia de reivindicació*, a causa de l'augment de l'immigració qualificada de Catalunya, com de la *ideologia de resistència*, a causa de la promulgació de la Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial (i disposicions relacionades, vegeu l'apartat 2), és probablement una de les raons de l'augment de l'ús del català en aquest sentit. Les ideologies emergents que promouen l'accés a la llengua local (*reivindicació i reclamació*) han superat finalment altres tipus d'ideologies que, en canvi, tendien a restringir-ne l'accés (*privilegi*).

Les estratègies de multilingüisme receptiu no es toleren i, per tant, no funcionen a Andorra. El multilingüisme receptiu és un mitjà de comunicació multilingüe on els interlocutors parlen les seves respectives llengües matriques (o un altre idioma triat per ells mateixos) i són capaços d'entendre la llengua dels seus interlocutors sense l'ajut de cap llengua franca. Això suposa un cert grau d'intelligibilitat recíproca entre les dues llengües o varietats, ja sigui inherent (a causa de semblances estructurals i lèxiques) o adquirida (a causa de l'exposició a aquestes llengües) (Zeevaert 2007). És important que els interlocutors coneguin les similituds i les diferències entre les llengües implicades

i que també vulguin aplicar aquest coneixement per aconseguir una comunicació reeixida.⁸

Una part de la població portuguesa a Andorra va orientar-se cap al castellà i va seguir apostant per aquest com la llengua necessària per a la interacció local. Això es va deure a diversos motius: (a) l'hàbit adquirit dels familiars i la xarxa de compatriotes portuguesos arribats abans dels anys noranta, en un moment en què la dinàmica sociolingüística afavoria el castellà per damunt del català; (b) l'accessibilitat del castellà en la seva vida quotidiana, com les xarxes de llengua castellana en el treball, especialment en determinats sectors econòmics, i la disponibilitat de l'escola espanyola a Andorra; (c) el valor pragmàtic associat al castellà com a llengua internacional, especialment quan els immigrants no preveuen residir a llarg termini a Andorra.

Els portuguesos i altres immigrants, però, van ser més i més animats a orientar-se cap al català. El Servei de Política Lingüística disposa d'una àmplia oferta per a estudiants de català amb cursos gratuïts de llengua i història catalanes i centres d'aprenentatge autodidàctic de la llengua arreu del territori andorrà. Des de 2005, el servei coordina les activitats de les parelles lingüístiques, en què voluntaris andorrans realitzen setmanalment una tasca informal amb un estranger que vol aprendre català. Des de 2005 fins a 2013, 663 parelles van treballar plegades, i els estudiants portuguesos van participar en bon nombre, però

8 Beerkens (2010) ha observat que els individus i els grups que s'enfronten als reptes de la comunicació multilingüe han adoptat espontàniament el multilingüisme receptiu com a estratègia, tant dins de la família com a nivell social a l'Europa antiga i contemporània. Els projectes de recerca europeus LINEE i DYLAN han proposat polítiques lingüístiques innovadores inspirades en els conceptes de "multilingüisme receptiu" i "llengua receptiva" per a gestionar la diversitat lingüística (especialment en el discurs institucional i l'educació).

després de 2009 hi ha hagut una baixada general en la participació.

Totes les comunitats immigrants d'Andorra tenen més tendència a orientar-se cap al castellà, i els locals també l'utilitzen a bastament. Els residents portuguesos, que són nombrosos, estrangers i molt visibles; resulten una amenaça perquè fan palès un conflicte molt més general.

3.3.2 Avaluació insuficient de les necessitats d'aprenentatge i escassa consciència lingüística

"Portunyor" és el nom despectiu que indica certes varietats del castellà tal com el parlen alguns portuguesos d'Andorra. L'etiqueta generalment es refereix a varietats que barregen castellà i portuguès, però a Andorra el portunyor conté també elements de català.⁹ El portunyor a Andorra pot ser indicatiu de diferents qüestions:

- (a) la falta de motivació per part de l'immigrant, per exemple relacionada amb un pla en ment d'emigració instrumental (amb previsió de passar la jubilació a Portugal);
- (b) la manca d'exposició al castellà i al català, com en el cas dels immigrants que treballen en els sectors de la construcció o l'hostaleria, on l'exposició al castellà es reduïda i al català gairebé inexistente; altres tipus de dificultats, com per exemple, l'emigració a una edat avançada;
- (c) la manca de consciència lingüística, l'avaluació insuficient de les pròpies necessitats d'aprenentatge, especialment perquè l'idioma en qüestió gaudeix d'un cert grau de comprensió mútua, tal com

9 El mateix nom de *portunyor* (escrit *portuñol* o *portunhol*) s'utilitza al nord d'Uruguai per a anomenar usos d'una mescla de castellà i portuguès al llarg de la frontera amb el Brasil. De vegades el nom també s'utilitza per a indicar pràctiques lingüístiques similars a Bolívia i Argentina (Lipski 2006).

7 Tanmateix, les restriccions en els drets civils segueixen en peu i els residents no nacionals estan exclòs de les eleccions locals encara avui.

s'exposa en el següent fragment de l'entrevista de D. P., immigrant portuguès:

- (18)[El catalán] Entiendo bien. Todo. Entiendo bien. Catalán puedo hablar. {O} Fernando (*un amic*) habla catalán {para} mí. Yo lo entiendo bien. Yo hablo castellano para {ele}. BUENO/ Yo castellano, tú portugués. ¿No pasa nada? (*riu*) [D. P.]

Els tipus de barreja varien molt entre els diferents parlants i en el discurs d'un mateix parlant. El següent fragment és d'un antic treballador portuguès del sector de la construcció, arribat a una edat avançada, i ara jubilat a Andorra, en un pretès castellà:

- (19) {{De vegades}}{eu comprava pescado para fazer} en {{la cuina}}, ahí en la obra, patatas o arroz {o que seja}, y entonces los {outros colegas} sempre [decían]: [quiero estar] contigo porque {ele (*es refereix a si mateix*) sabe fazer um pouco de tudo e tal [...] ele gostava para fazer}{{la cuina}}. [A. F.]

En el parlar d'A. F., portuguès, castellà i català estan molt barrejats, i la mescla va canviar l'estil i l'estructura durant l'entrevista (vegeu també el fragment 8). Tot i que durant l'entrevista, l'idioma suposadament parlat era el castellà, el lèxic i les estructures portugueses eren omnipresents. Algunes expressions catalanes eren regulars, gairebé sempre utilitzades en comptes dels cognats castellans (o portuguesos) (una llista no exhaustiva inclou: *vegada, mica, petit, cuina, aquesta/aquella, això mateix, nena, la meva dona, abans, després, m'agrada molt, feina, targeta, cap problema*).

En el fragment següent, dono un exemple que posa de relleu que la barreja lingüística, en el cas del portunyel andorrà, està relacionada amb una consciència lingüística deficient, poca intervenció conscient dels parlants. D. P. és un home, al voltant de 55 anys, que va arribar a Andorra des de Portugal als 35 anys i que ha patit un

entorn de treball negatiu, marginació, relegació i episodis de depressió. A l'inici, D. P. parla del pitjor període de la seva vida, el 2011, quan literalment va passar fam (“passei [omə]”) durant alguns mesos per a pagar la seva hipoteca. En negreta poso els noms o sintagmes associats a la seva expressió del concepte “fam”, per tal de seguir millor la seva evolució (“fam” o “gana” és *fome* en portuguès i *hambre* en castellà).

- (20)/D. P./ {Passei [**omə**] pa pagar a hipoteca}

/1/ [omə]?

/D. P./ {[...] **fome**, ¿não sabe o que é **a fome**?} Comer (*fa un gest*)

/2/ HAMBRE en español.

/D. P./ {cheguei a passar} **hambre**, {cheguei a passar} **hambre dos meses**. [...] **hambre** {passei}, **hambre** {tudo passei}, **hambre** {**dois meses**. Depois encontrei essa mulher. Foi a} **mía** {salvação}. Y amigos [...] {não foi muito, mas vinte euros que me deram cada um dellas, me ajudou a matar} **la** {**fome**. Me ajudou a matar **a fome**.} [D. P.]

Tot i que D. P. i jo havíem acordat de parlar en castellà durant la nostra conversa, la parla de D. P., en aquest moment de l'entrevista, tendeix molt cap al portuguès. En la primera línia, va produir la forma [omə] de la paraula “fam”, probablement intentant crear la forma castellana corresponent a la paraula portuguesa (*fome*) elidint la /f/ inicial. Això va generar un malentès. Fins i tot després d'haver acceptat que l'element lèxic que buscàvem era l'*hambre* castellà (sugerit per una tercera persona), D. P. el va utilitzar només un parell de vegades (adjuntant-hi algun altre material castellà: “hambre dos meses”), però després va tornar de mica en mica al portuguès *fome*.

Aquesta confusió lingüística és sovint considerada per alguns andorrans (i catalans) com una falta d'interès per les llengües en qüestió i, fins i tot, com una falta de respecte envers ells

(vegeu la citació 4). Des de la perspectiva dels andorrans, alguns immigrants portuguesos continuen parlant principalment portuguès (o una barreja poc clara, la qual cosa sembla encara pitjor), i l'esforç comunicatiu recau principalment en els locals. La qüestió del portunyel té un cost social, ja que alimenta l'estigma contra la comunitat portuguesa. Tot i que els esforços d'aprenentatge d'alguns immigrants portuguesos no satisfan les necessitats comunicatives d'alguns residents catalanoparlants, fa gràcia la forma en què alguns immigrants s'han apropiat al català, tal com es mostra en el fragment següent, extret de la conversa amb A. F., de 70 anys, resident a Andorra des de en fa 12 (va arribar el 2004, als 58):

- (21)/A. F./ {Eu} he aprendido {o catalão}/ me puse a aprender {o catalão} para saber {certas palavras para quando estiver} una conversación con alguien (*estossega*), saber por dónde voy a empezar y cómo. Porque mira: “entonces” en castellano, ¿{que quer} decir en catalán?

/2/ {{aleshores}}

/AL_F/ (*pica la taula*) {era essas palavras que eu quisse} aprender/: {{aleshores}} [A. F.]

3.3.3 El perill de perdre el portuguès en la segona generació

Entre els divuit portuguesos que van participar en aquesta investigació, deu van tenir fills que van néixer a Andorra o hi van arribar abans de l'escolarització. Dels deu, quatre (A. S., F. A., L. S., L. U.) van explicar que tenien una llengua a més o més o en comptes del portuguès, o una barreja de llengües, en la seva interacció amb els nens. Hi ha tres situacions possibles: (a) els pares parlen portuguès a casa i el portuguès es manté amb èxit com a llengua de la llar, a causa també d'una interacció recurrent amb família extensa a Andorra i Portugal i el suport a l'escola (manteniment), (b)

els pares tenien la intenció de mantenir el portuguès, però, per diverses raons, el català i/o el castellà van passar a formar part del repertori lingüístic de la llar (canvi de llengua involuntari), (c) els pares van passar-se al català o castellà (canvi de llengua voluntari). En el cas (b) és on es produeix més alternança de codi i barreges de llengua. Alguns entrevistats recorden que quan van arribar a Andorra tenien poc temps, tot el que podien fer era treballar tota l'estona. Andorra té una vida comercial vibrant, els horaris de treball són llargs i s'estenen als caps de setmana i festius. Les guarderies estan obertes a temps complet, i és habitual que els nadons hi passin tot el dia a partir dels tres mesos.¹⁰ Aquesta situació, si es combina amb la manca de vincles familiars i de xarxes àmplies pròpies de les famílies immigrants, pot determinar la possible pèrdua de la llengua d'origen en la generació nascuda a Andorra. Ara oferiré alguns exemples a partir de les entrevistes.

A. N., cap d'una empresa, parlant fluid de català i castellà, a Andorra des de fa 22 anys, reporta una situació de manteniment complet de la llengua en la seva família:

(22) I a casa parlem portuguès. La meua filla inclús. És una nena que li agrada molt a casa amb nosaltres parlar portuguès. Si ara, per dir algo, estem aquí parlant castellà o català ella contesta en català, per respecte vull dir. [Però] moltes vegades jo dic qualsevol cosa en català, i diu: papa, que no saps parlar portuguès o què? [...] Tenen una professora de portuguès d'aquí, a l'escola andorrana, i ella [la meua filla], mira, demà se'n va a portuguès [A. N.]

J. O. C. també informa sobre el manteniment complet del portuguès en la seva família a causa de la seva decisió voluntària de tornar al portuguès quan els nens van

¹⁰ Una andorrana em va explicar la següent història: "Conec una portuguesa, el seu marit no hi era mai, i ella també treballava molt. Solia deixar els seus fills de quatre i sis anys sols a casa totes les tardes. Recordo el de sis sempre portant les claus penjades del coll. Un dia me la vaig trobar i em va preguntar si podia donar-li una feina més... No podia creure-m'ho. Li vaig preguntar: Com t'ho faràs amb la canalla?"

començar l'escolarització. També planteja una percepció comuna entre una part de la població portuguesa, sobre la necessitat d'evitar la barreja de llengües:

(23) Mira, amb els nens, des de que va néixer nosaltres només parlàvem català a casa, quan ells van començar el cole només portuguès, i ara parlen correctament les dos. No fèiem aquesta barreja lingüística saps, li diem el portunyel. [...] El portunyel no. O sigui, català des de que va néixer i després portuguès, vam canviar amb els dos. [...] Quan ells parlaven el català nosaltres dèiem: {não percebí, podes repetir?} i ells feien l'esforç de canviar, fins que vam crear una dinàmica. Ara a casa parlem el portuguès i a vegades quan sortim al carrer parlem català, si fa falta. [...]

El portuguès es va perdent, crec que el castellà i el portunyel estan agafant terreny, i això és culpa nostra [...] que hem deixat, ho hem mantingut en cercles molt tancats, després han vingut els fills que ja amb més obertura i estudiant aquí, ya, si els pares a casa no mantenen... I són els mateixos pares, es nota pares que parlen el portunyel, però molts, moltíssims. Molta gent. [J. O. C.]

Alguns entrevistats van aportar el seu testimoni sobre com altres llengües, a banda del portuguès, (sobretot el castellà) van incorporar-se en la seva comunicació familiar. Faig esment aquí de dos casos. Tant F. A. com A. S. en l'actualitat utilitzen principalment el castellà a casa i reconeixen que els seus fills no dominen bé el portuguès. A. S. és una dona de la neteja per a clients particulars, sense coneixements de català i sentiments enfrontats sobre la seva situació a Andorra i la seves previsions de futur. Va passar-se al castellà amb els fills, però ara intenta tornar al portuguès:

(24) 1/ Los niños, ¿tú le has hablado en portugués o en qué?, ¿en español?

/A. S./ A ver yo, intento hablar portugués {para} ellos, pero ellos no me hablan en portugués (riu). No lo contestan en portugués porque han tenido problemas también de pequeños que no hablaban bien, han tenido que

L'afebliment de la llengua d'origen dels immigrants en la segona generació té, sens dubte, costos individuals i, possiblement, també socials

És típic que les terceres generacions vagin a buscar els seus orígens per reconèixer i valorar el llegat perdut, possiblement a causa de l'augment habitual del nivell d'educació i l'estatus econòmic dels immigrants (v. Fishman 1965). També caldria tenir en compte el cost social del penediment tardà dels descendents dels immigrants

ir al logopeda para enseñarlos a hablar. Entonces decían [de la escuela] es mejor intentar hablar el castellano para el niño, pa que lo vaya pillando mejor. Entonces no me habla en portugués, y yo ahora hablo portugués para que aprenda. Cuando vaya al pueblo [en Portugal], pues, no lo saben pero lo entienden todo.

/1/ ¿Tú y él [el marit] habláis portugués entre vosotros?

/A. S./ Sí en la casa sí. Bueno, mi marido {{a vegades}} sí, pero más el castellano con ellos, y yo bueno, hay que hablar un poco de portugués pa que los niños aprendan. Como los niños contestan en castellano también, pueff... hay un lío así (*riu*) yo intento esforzarme hablando en portugués pa que [aprenda] siempre. Hombre, es normal que siempre te salga una [palabra en castellano], y siempre vas mezclando algo, {siempre} te va salir algo y en castellano pero es normal...

/1/ ¿Y catalán?, ¿lo hablan ellos [els fills]?

/A. S./ No.

En el fragment següent, F. A. parla sobre ella i els seus fills en relació amb Portugal i el portuguès. F. A. és una parlant fluida de català, castellà i francès, a més de portuguès, i la seva llengua familiar és ara el castellà: els seus fills han anat a l'escola andorrana des de pàrvuls, i sovint usava i usa el castellà (o el català) per a parlar amb ells, el seu pare i la seva parella actual. La seva elecció ha estat bastant deliberada i conscient, i no hi ha intents actius per part seva de canviar la llengua de casa seva:

(25) La meva forma de pensar és aquesta: a mi m'agrada el meu país Portugal i tot, pero com que ho he passat tan malament, no sé, m'agrada viure aquí. m'agrada viure com es {tem} que viure. m'entens? Jo no sóc el típico immigrant que estic treballant aquí pa guardar els diners para portar-

los a Portugal. No, això no. Jo visc aquí a Andorra. [...] Clar si vas a Portugal, no es fa el trinxat, se fa la patata, la col, tot barrejat, clar, jo aquí faig el trinxat pues... m'agrada MÉS. m'entens?

[...] Els meus fills, el petit entén molt poc el portuguès, el gran sí ho entén i ho parla una mica, però el portuguès-portuguès no ho parla. [...] A casa parlem castellà, ells en castellà [...] jo en català, a vegades [...] Mira la setmana que ve tinc quinze dies de vacances, i al petit que té quinze anys [li dic]: "ei, anem quatre o cinc dies a Portugal?" No vol. No vol. [...] És que és una altra vida allà a Portugal, i allà tinc el meu propi pis al costat de la platja i tot, però no. Estan acostumats aquí. [F. A.]

L'afebliment de la llengua d'origen dels immigrants en la segona generació té, sens dubte, costos individuals i, possiblement, també socials. En primer lloc, l'afebliment de la llengua en la segona generació crea una bretxa comunicativa dins de les famílies immigrades, que de vegades recorren a una comunicació bilingüe receptiva (la filla parla castellà, la mare respon en portuguès), encara que això pugui generar conflictes en la família i la comunitat (v. el fragment 15). Una substitució lingüística ràpida en comunitats d'immigrants (és a dir, intergeneracional, sense bilingüisme estable durant almenys algunes generacions) comporta costos socials i individuals també a la llarga. És típic que les terceres generacions vagin a buscar els seus orígens per reconèixer i valorar el llegat perdut, possiblement a causa de l'augment habitual del nivell d'educació i l'estatus econòmic dels immigrants (v. Fishman 1965). També caldria tenir en compte el cost social del penediment tardà dels descendents dels immigrants.

A més, en estudis sobre els fills d'immigrants als Estats Units, Feliciano (2001) i Portes i Hao (2002) demostren que els qui *no* han abandonat les seves cultures d'origen obtenen millors resultats acadèmics,

més que no pas els immigrants més aculturats en la cultura i la llengua dominants. Sembla que, dins dels sectors socioeconòmics més baixos de la població, els joves biculturals que poden aprofitar recursos tant de la cultura d'origen com la de la societat d'acollida, estan millor situats per a assolir èxits educatius en la societat contemporània, que valora les competències multilingües i la propensió a la mobilitat, especialment en el mercat laboral.

El rebuig dels nens, especialment durant l'educació secundària, també és un factor important en la pèrdua de la llengua d'origen. Els nens estan sotmesos a fortes pressions assimiladores a l'escola, principalment per part dels seus companys de classe, però també a causa del paper dominant del llenguatge escrit i la importància de l'alfabetització (que es rep en la llengua d'acollida, v. Hinton 1999: 5). Aquesta qüestió apunta directament al fet que l'escola pot tenir un paper amb relació a aquest problema. El nostre sistema escolar actual està modelat per una ideologia monoglòssica i preconitza que cada alumne tingui una llengua comuna, estàndard i escrita com a llengua materna, categoritzant així tota diversitat com una excepció subespecificada. Una actuació essencial per a contribuir al manteniment de la llengua familiar en comunitats d'immigrants és valorar el multilingüisme a l'aula, donar-li suport i promoure'l.

En resum, sabem que tant a curt com a llarg termini, a nivell individual i comunitari, el manteniment de la llengua d'origen i l'aculturació lingüística en la societat d'acollida són igualment importants. El veritable objectiu de la comunitat és tenir immigrants de primera i segona generació bilingües i biculturals. Tanmateix, la majoria de les famílies immigrants afronten un dilema estructural sobre l'ús de la llengua a la llar, ja que volen mantenir el seu idioma i la seva cultura i alhora facilitar l'adaptació dels seus fills al nou territori.

4 CONCLUSIÓ

El present estudi ha mostrat que:

1. El català està positivament considerat com una llengua de prestigi per la major part de la població, inclosa la majoria de la comunitat portuguesa. La ideologia de *reivindicació* és cada vegada més forta a causa de l'augment de la immigració des de Catalunya, i es combina amb una ideologia de *resistència* que sorgeix entre sectors de la població local. Això influeix en les pràctiques socials relacionades amb l'ús del català a Andorra i, en particular, fomenta el seu ús com a llengua de primera opció per a comunicar-se amb els nousvinguts. Una part de la comunitat portuguesa expressa sentiments lleugerament negatius en relació amb el català i els andorrans. Molts d'ells no necessiten el català a la feina, i senten que el gran esforç i la laboriositat dels portuguesos no són reconeguts pels andorrans (a més, alguns d'ells s'adonen que el català era una llengua que abans se'ls amagava).
2. El castellà gaudeix de prestigi com a llengua internacional, i és una llengua àmpliament parlada en el territori andorrà, així com una de les llengües de l'educació a Andorra (sistema escolar espanyol). Especialment fins a la dècada dels noranta, part de la comunitat portuguesa hi tenia un accés més fàcil en comparació amb el que tenia al català, per la qual cosa encara es considera assequible i a l'abast. Tanmateix, la ideologia del castellà com a *llengua intrusiva* impregna la societat andorrana i creix juntament amb les ideologies de *reivindicació* i *resistència* associades al català. Els sectors de la comunitat immigrant portuguesa que segueixen considerant el castellà com *la* llengua que cal aprendre a Andorra, topen avui en dia amb les necessitats creixents del grup catalanoparlant de veure la seva llengua reconeguda pels nousvinguts.
3. El francès és la llengua materna d'una minoria històrica andorrana i un idioma d'educació de prestigi en el sistema escolar francès d'Andorra.

Es considera per diverses raons un plus important al repertori lingüístic dels nens, i aquesta és una de les raons per les quals les famílies portugueses valoren l'opció de l'escola francesa quan trien una escola per als fills.

4. El portuguès gaudeix d'una actitud positiva en el si de la comunitat portuguesa andorrana, però corre el perill desaparèixer com altres llengües d'origen dels immigrants en casos en què la comunitat canvia a la llengua o llengües de la societat d'acollida. Els nens de la segona generació, nascuts a Andorra, ja mostren afebliment de la llengua i rebuig. Els andorrans perceben que els residents portuguesos són nombrosos i, sobretot, poc propensos a integrar-se. Els troben culpables d'augmentar l'ús del castellà en un moment en què els andorrans i els catalans residents a Andorra exigeixen cada vegada més l'ús del català. També, els residents no portuguesos troben que els immigrants portuguesos solen barrejar els tres idiomes. La barreja, anomenada portunyel, alimenta una visió estereotipada dels immigrants portuguesos entre els andorrans, altres residents catalanoparlants i membres de la comunitat portuguesa.

Una observació important a fer és que tots els entrevistats portuguesos que han ascendit en l'escala social són parlants competents de català, així com de castellà. En aquest estudi de cas, tenir una actitud positiva envers la llengua oficial i ser-ne competent semblen estar relacionats amb la inclusió social. En canvi, orientar-se cap al castellà a Andorra pot provocar una resposta defensiva entre els sectors catalanoparlants de la població. A causa de la proximitat i similitud de les llengües implicades, alguns dels qui l'aprenen poden subestimar les seves necessitats d'aprenentatge. Tanmateix, el canvi d'actitud dels residents catalanoparlants pel que fa a l'ús i abast del català poden contribuir a augmentar l'exposició al català i satisfer les necessitats dels qui l'aprenen d'ampliar el contacte que hi tenen. En determinades ocasions, la competència adquirida en català i castellà es

El català està positivament considerat com una llengua de prestigi per la major part de la població, inclosa la majoria de la comunitat portuguesa

El castellà gaudeix de prestigi com a llengua internacional, i és una llengua àmpliament parlada en el territori andorrà, així com una de les llengües de l'educació a Andorra

El francès és la llengua materna d'una minoria històrica andorrana i un idioma d'educació de prestigi en el sistema escolar francès d'Andorra

El portuguès gaudeix d'una actitud positiva en el si de la comunitat portuguesa andorrana, però corre el perill desaparèixer com altres llengües d'origen dels immigrants en casos en què la comunitat canvia a la llengua o llengües de la societat d'acollida

correlaciona amb la pèrdua del portuguès ja en la segona generació (amb un efecte negatiu directe sobre la *motilitat*, com es veu, per exemple, en el

fragment 25). Pel que sembla, allò que més contribueix al manteniment del portuguès entre la població d'origen portuguès nascuda a Andorra és la re-

gularitat en l'exposició a la llengua en la llar i la vinculació amb Portugal.

BIBLIOGRAFIA

Baró Solà, Ladislau (2010). "El sistema institucional i la immigració". Dins: Lluelles Larrosa, Maria Jesús (red). *Impacte de la immigració a Andorra*. Govern d'Andorra. p. 145-162.

Beerkens, Roos (2010). *Receptive multilingualism as a language mode in the Dutch-German border area*. Münster: Waxmann.

Carvalho, José Luis (2004). *Portugueses em Andorra. Uma visão global*. Andorra: Andbanc.

Comas d'Argemir, Dolors; Pujadas, Joan J. (1999). "Living in/on frontier: migration, identities and citizenship in Andorra". *Social Anthropology* 7 (3), p. 253-264.

Crapanzano, Vincent (1984). "Life-histories". *American Anthropologist* 86, p. 953-960.

CULPA (Coneixement i Usos Lingüístics de la Població d'Andorra) (2014). Govern d'Andorra.

De la Parte, Isabel (2003). "Vides migrades: expressions identitàries del canvi a Andorra". *Revista d'etnologia de Catalunya* 23, p. 58-69.

Feliciano, Cynthia (2001). "The Benefits of Biculturalism: Exposure to Immigrant Culture and Dropping Out of School among Asian and Latino Youths". *Social Science Quarterly* 82 (4), p. 865-879.

Fishman, Joshua A. (1965). "Language Maintenance and Language

Shift: The American Immigrant Case within a General Theoretical Perspective". *Sociologus* 16 (1), p. 19-39.

Grin, François; Marácz, László; Pokorn, Nike K.; Kraus, Peter A. (2014). "Mobility and Inclusion in Multilingual Europe: A Position Paper on the MIME Project". Versió presentada en la conferència d'arrencada del MIME, Universitat de Ginebra, 31 de març de 2014.

Hinton, Leanne (1999). "Involuntary Language Loss among Immigrants: Asian-American Linguistic Autobiographies". ERIC Digest.

Houtkamp, Chistopher (2014). "Integrating Language in Theories on Long-Distance Movement: Migration vs Mobility & the Concept of Motility". *A'dam Multiling*, p. 16-26.

Lipski, John M. (2006). "Too Close for Comfort? The Genesis of 'Portuñol/Portunhol'". *Hispanic Linguistics Symposium*, 2006, p. 1-22. En línia: <http://www.lingref.com/cpp/hls/8/paper1251.pdf>.

Makihara, Miki (2004). "Linguistic syncretism and language ideologies: Transforming sociolinguistic hierarchy on Rapa Nui (Easter Island)". *American Anthropologist* 106, p. 529-540.

Matias Santos, Magda (2008). *Quin sabor té un "Sumol" a 2.200 metres d'altitud?: Xarxes, identitat i integració dels portuguesos emigrats a Andorra*. Andorra: CRES i Pagès Editors.

Pavlenko, Aneta (2007). "Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics". *Applied Linguistics* 28 (2), p. 163-188.

Portes, Alejandro; Hao, Lingxin (2002). "The price of uniformity: Language, Family and Personality Adjustment in the Immigrant Second Generation". *Ethnic and Racial Studies* 25 (6), p. 889-912.

Silverstein, Michael (1979). "Language structure and linguistic ideology". Dins: Clyne, Paul R.; Hanks, William F.; Hofbauer, Carol L. (reds.), *The Elements*. Chicago: Chicago Linguistic Society, p. 193-248.

Torres, Joaquim; Vila, Francesc Xavier; Fabà, Albert; Bretxa, Vanessa; Pradilla, Miquel Àngel (2006). "Enquesta sobre els usos lingüístics a Andorra 2004". Dins: *Llengua i societat a Andorra en els inicis del segle XXI*. Barcelona: Generalitat de Catalunya en col·laboració amb el Govern d'Andorra.

Zeevaert, Ludger (2007). "Receptive multilingualism and inter-Scandinavian semicomunication". Dins: Thije, J. D. ten; Zeevaert, Ludger (reds.). *Receptive Multilingualism. Linguistic Analyses, Language Policies and Didactic Concepts*. Hamburg Studies on Multilingualism 6, Amsterdam: Benjamins, pp. 103-136.